

Ж. М. ТӨЛЕБАЕВА

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДІ СИПАТТАУ ӘДІСІ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты мәліметтерді қамтитын қолжазбаларды сипаттау белгілі бір үлгі негізінде қолжазбалар каталогын құруға қабылданған жалпы ұстанымдарға сәйкес орындалуы керек. Осы үлгіге сәйкес әрбір қолжазбада өзіне тиісті барлық маңызды мәліметтер сипатталуы тиіс. Атап айтқанда:

- Шығарманың жазылған уақыты;
- Авторы туралы мәліметтер;
- Құрылымы мен мазмұны;
- Қазақ тарихына қатысты дерек ретінде құндылығы;
- Қолжазба және деректер туралы мәліметтер.

Шығарманың атын автор кіріспесінде көрсетеді немесе оны көшіріп жазушы алғашқы парағында келтіреді; қолжазбаның аты көрсетілмесе, ол сипаттамада айтылады. Шығарма атының аудармасы жазылады. Шығарманың басқа да аттары және оның аудармасы келтіріледі. Егер шығарма көшірілген болса, онда түпнұсқа атауы көрсетіледі. Автордың толық және лақап аттары, туған және қайтыс болған уақыты мен орны көрсетіледі. Өзінің шығармаларынан немесе басқа деректерден алынған автордың өмірбаяндық маңызды мәліметтері баяндалады. Егер шығарма аударылған болса, аудармашының толық және лақап аттары, өмір сүрген жері мен уақыты, аударылған күні көрсетіледі.

Шығарма белгісіз немесе кеңінен таныс емес, тар формада болғанмен, оның мазмұны толығымен берілуі мүмкін, сондықтан тұтас шығарманың және жекелеген айрықша маңызды мәліметтерінің ғылыми маңыздылығына жалпы баға беріледі. Бұдан басқа шығарманың деректері және оның жоспары көрсетіледі; шығарманың мазмұнын толығырақ ашу үшін аса маңызды бөлімдер мен тараулардың тізімдері беріледі. Шығарма қолжазбасының белгілі бір тізімінің сипаттамасы: шығарма басылымынан немесе тізімдемеде, не жекелеген жұмыстарда сипатталған басқа қолжазбалардан оның ерекшелігі (жоспары мен мазмұнына байланысты).

Егер қолжазбаның бір данасы ғана сақталған болса, онда қолжазбаның көшірілген нақты мерзімі мен орны, қолтаңба, автордың қолтаңбасының көшірмесі немесе қолтаңбамен салыстырылған тізімі көрсетіледі.

Әр қолжазба сипаттамасының соңында төмендегі мәліметтерді қамтитын библиография келтіріледі:

1) Шығарманың басылуы және аударылуы туралы мәліметтер; егер осындай басылымдар мен аудармалар бірнешеу болса, онда оның ішіндегі маңыздысы көрсетіледі;

2) Берілген шығарманың шетелдегі басқа қолжазбасы туралы библиографиялық мәліметтер. Таяу шетелдердің қолжазба қорларында жатқан қолжазбалар туралы библиографиялық мәліметтер толығырақ көрсетіліп, ғылыми әдебиеттерде тіркелген барлық қолжазбалар белгіленеді. Шетелдердегі қолжазбалар туралы библиографиялық мәліметтер аса ірі қолжазба қоймаларындағы маңызды каталогтарды көрсетумен шектеледі.

3) Шығармаға және оның авторына қатысты қосымша мәліметтер. Бұл бөлімде көрсетілген ғылыми әдебиетте белгілі каталогтар мен анықтамалықтарда жоқ, шығарма мен оның авторы туралы түрлі мәліметтер беріледі. Мұндай библиография сипатталып отырған қолжазбаның ғылыми маңызы мен оны ғылымда қолдану жөнінде толық көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қоса осы шығарма мен оның авторына тиісті библиографиялық мағлұматтарды кеңінен қамтиды [1, 2, 3].

Қолжазбаның тарихи маңызы мен құндылығын анықтау үшін бірінші кезекте мынадай зерттеулер жүргізу керек: көшірілген орнын және мерзімін анықтау қажет [4, 478-504]. Қолжазбаның көшірілген орны болмаған жағдайда, оны анықтау қосымша әртүрлі жанама мәліметтер арқылы жүргізіледі.

Бұлар, ең алдымен, қолжазбаның сыртқы және палеографиялық белгілері: қағазы, сиясы, жазуы, мұқабасы, безендірілуі және тағы басқалары.

I. *Қағаз.* Қағаздың дайындалған орнын анықтау керек. Орта Азияның қағаз дайындайтын ірі орталықтары Самарқан, Бұхара, Қоқан болды. Жазу қағаздарын қолөнерлік тәсілмен шығару Орта Азияның көптеген аудандарында кеңінен тарады. Мысал ретінде Өзбекстан ҒА Шығыстану институтының қолжазба қорында сақтаулы қолжазба күйіндегі кейбір қағаз үлгілерін келтірейік.

XVI ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) Самарқан қағазы (ақсары түсті қалың қағаз) - № 4262 тізбе, «Зафар-наме-йи Тимури» («Темірдің жеңістері туралы кітап»), авторы – Шарафаддин ‘Әли ибн Шайх Хаджи Йәзди.

2) Шығыста өндірілген екі сортты қағаз: мәтін жұқалау сұр түсті қағазға жазылған және жиектеріне сары түсті қалың қағаз желімделген - №844 тізбе, «Шейбани-наме» («Шайбани хан туралы кітап»), авторы – Маулан Камаладдин ‘Әли ибн Мұхаммед Беннаи Харави Хали.

3) Үнді қағазы - № 4408 тізбе, «Тимур-наме-йи Хатифи» («Темір туралы Хатифтің кітабы»). Авторы – Абдаллах Хатифи Хабушани Джами.

4) Жібек қағаз және өте жақсы жылтыратылған - № 2102 тізбе, «Тимур-наме-йи Хатифи» («Темір туралы Хатифтің кітабы»).

XVII ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) Үнді қағазы - № 9912 тізбе, «Зафар-наме-йи Тимури» («Темірдің жеңістері туралы кітап»).

XVIII ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) Қоқан қағазының екі сорты – кәдімгі және жұқалау - № 3784 тізбе, «Тазкира-йи Мукум-хан» («Мүкім ханның тарихы»). Авторы – Мұхаммед Йусуф-мунши ибн Қожа Бақа.

2) Европаның жылтыратылған қағазы - № 3375 тізбе, «Сефарат наме-йи Русийе» («Ресейдегі елшіліктің баяндауы»). Авторы – Осман Шахди-эфенди.

XIX ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) Фабрикалық орыс қағазы - № 1632 тізім, «Шейбани-наме».

2) Пошталық орыс қағазы - № 3331 тізім, «Шейбани-наме».

3) Сұр түсті Қоқан қағазы - № 698 тізім, «Бада’ ал-вакайи» («Таңғажайып оқиғалар»). Авторы – Зайнаддин Махмұд ибн Абдалджалил (Васиф).

4) Екі түсті Қоқан қағазы: ақсары және сұр түсті - № 10162 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим» («Сайд Рахымның тарихы»). Авторы – Әмір Саид Шариф Рақым Самарқани.

5) Жасылдау түсті фабрикалық орауыш қағаз - № 9368 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим».

6) Шығыстық қалың қағазы - № 5371 тізім, «Тимур-наме-йи Хатифи».

7) Шығыстың жартылай жібек қалың қағазы - № 2284 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим».

8) Сарылау, жұқа үнді қағазы - № 2381 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим».

9) Фабрикалық түрлі-түсті қағаз - № 8385 тізім, «Тимур-наме-йи Хатифи».

10) Орта Азияның жібек қағазы - № 2212 тізім, «Тарих-и Наршахи» («Наршахидің тарихы»). Авторы – Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Джа’фар Наршахи.

II. *Сия.* Орта Азиялық көшіріп жазушылар негізінен тушь және сиямен жазған. Тушь қара күйеден және шиенің шайырынан, сия ашудас пен сия жаңғағынан дайындалған. Көркемдеп жазушылар үшін ерекше шыдамды қара және түрлі-түсті сия жасау едәуір қиын болған және құрамына көптеген компоненттер қосылған.

III. *Жазу.* Шығыстың мұсылман елдерінің қолданысында белгілі бір сыртқы өзгешеліктері бар көптеген жазулары болған; оларды қолданудың нақты ережелері болған [5]. Егер қолжазба бірінші беттен соңғы бетке дейін біркелкі көркем жазумен жазылған болса, онда ол мінсіз деп есептелінген [6]. Өзбекстан Ғылым Академиясының Шығыстану институтында сақтаулы қолжазбаларды мысалға ала отырып жазулардың бірнеше үлгілерін келтірейік.

XIII ғасыр қолжазбаларының тізімі:

1) *Насх-и суле* жазуы. Өте ескі түпнұсқадағы тізім, инв. №3144, «Тарджима-йи Йамини». Редакция авторы Мас’уд ибн Мұхаммед ибн Тугрил ал-катиб. Аса қиын мәтін.

XV ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) *Суле «якути»* жазуы. №3440 тізім, «Зафар-наме-йи Тимури» («Темірдің жеңістері туралы кітап»).

2) *Насх* жазуы, басы – *суле жазуы*. №2302 тізім. Сый грамоталары, жарлықтар, бұйрықтар және домалақ арыз құрастырушылардың хаттарының жинақтары.

XVI ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) *Насх* жазуы, мазмұны толығымен және бастапқы бірінші беті *насталикпен* жазылған. № 1719 тізім, «Зафар-наме-йи Тимури».

2) *Насталик* жазуы, техникалық жағынан *герати* жазуына жақынырақ. №9989 тізім, «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» («Әбілқайыр ханның жылнамасы»). Авторы – Мас’уди ибн Осман-и Кухистан.

XVII ғасыр қолжазбаларының тізімі:

1) *Насталик* жазуы. №1520 тізім, «Рузнаме-йи газават-и Хиндустан» («Үнді жорығының күнделігі»). Авторы – Гийас ад-Дин ‘Али Йазди.

XVIII ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) *Насталик* жазуы. № 1773 тізім. «Кандийа-йи хурд» («Кіші Кандия»). Аударманың авторы – Имам Абу-л-Фазл Мұхаммед ибн ‘Абдалджалил ибн ‘Абдалмалик ибн Хайдар ас-Самарқани.

2) *Насх* жазуы. № 3001, «Рисала-йи Фукарайи» («Фукарайи трактаты»).

XIX ғасыр қолжазбаларының тізімдері:

1) *Бұхар насталигі* жазуы. № 9370 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим» («Саид Рақымның хронограммалары»).

2) *Үнді насталигі* жазуы. № 2381 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим».

3) Курсивті *ортаазиялық насталик* жазуы. №10162 тізім, «Тарих-и Саййид Рахим».

4) *Ним-шикасте* және *мирзайи* жазуы. № 9646 тізім, «Тимур-наме-йи Хатифи».

5) *Шикасте* жазуы. №4447 тізім, «Тарих-и Наршахи» («Наршахидің тарихы»). Авторы – Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Джа’фар Наршахи.

VI. *Мұқабасы*. Қолжазбаның ең негізгі бөлігінің бірі мұқаба, ол бөлек дайындалған. Орта Азиядан шыққан кітаптардың мұқабаларының түрлері, формалары, материалдары жағынан әртүрлі болып келген. Теріден және картоннан, папье-машеден, ою-өрнегі бар ағаштан (шынар ағашы), құйылған күмістен және т.б. жасалынған мұқабалар кең көлемде пайдаланылған.

Мұқабасына қарап қолжазба иесінің қоғамдағы орнын анықтауға болатын. Тері мұқабаның екі түрі болған: толық тері мұқаба, қолжазбаның картон тысын орайтын тұтас тілім тері және жартылай тері мұқаба түбі – *мукавва*. Мұқабаның мұндай түптері ерекше үлгіде еркек есектің иленген терісінен жасалынған. Бұл терілер *саура* немесе *савра* деп аталынған.

Тері мұқабалар әртүрлі түстерден болған, бірақ көбінесе көк, қызыл, жасыл түстер басымырақ болған. Мұқабаның картонын жазу қағазының парақтарын бір-бірімен желімдеу арқылы жасаған. Картонның басқа түрі мұқаба жасаудан қалған қағаз қиындыларынан істелінген. Картоннан жасалынған мұқабаларды майлы бояумен бояп, үстіне лак жаққан. Олар жиірек көмкерме, таңба, бойтұмар және т.б. сияқты теріге басып өрнек салу арқылы безендірілген [7].

XVIII ғасырдан бастап Орта Азияда дайындалған мұқабаларда мұқаба жасаушының аты-жөні міндетті түрде жазылатын болған. Орта Азияда мұқаба жасау ісінің орталықтары негізінен Бұқара, Самарқан, Қоқан, Ташкент, Хиуа қалаларында болды. Өзбекстан Ғылым Академиясының Шығыстану институтында сақтаулы қолжазбаларды мысалға ала отырып, мұқабалардың бірнеше үлгілерін келтірейік.

1) № 601 инв. тізім (XIX ғасырдың басы), «Фатхнаме-йи Хакани» («Патшаның жеңіс кітабы»). Авторы - Мирза ‘Абдалхалик Мунши. Қолжазба ерекше лакталған мұқабада сақталған.

2) № 5828 инв. тізім (1941 жыл), Тарджима-йи Йамини». Жартылай теріден жасалған барқытталған мұқаба – бұқардың кейінірек жасалған мұқабасы.

3) № 5885 инв. тізім (1939 жыл), «Михман наме-йи Бухара» («Бұқар қонағының кітабы»). Авторы – Фазлаллах ибн Рузбехан. Әдеттегі бұқардың жартылай теріден жасалынған мұқабасы, көшіріп жазушының теріге басып өрнек салған жұмысы.

V. *Безендірілуі*. Қолжазба көшірілген орынды анықтау үшін көшірушіге қажетті жекелеген аймақтардың ерекшеліктері пайдаланылған. Мысалы, Орта Азиялық кітап көшірушілер әдеттегі қысқартылған – *тамм ал-кітаб* жазуының орнына, «кітап бітті» айтылуын толық формада – *таммат ал-кітаб* деп жазған.

Жазылған кітаптың кімге тиесілі екенін білу үшін иелері өздерінің қолжазбаларын экслибриспен, жеке мөрлерімен немесе жазуларымен белгілеген. Экслибристер сұйық алтынмен жазылған және бірінші беттің жоғарғы жағына немесе қолжазбаның соңына орналастырылған. Мөрлердің таңбалары көбінесе иелерінің аттары мен мөрлердің дайындалған уақытын көрсеткен. Мөрлердің формалары қолжазба иесінің қоғамдағы орнын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы,

бұхар әмірлерінің мөрлері үлкен және домалақ болған, XVIII-XIX ғасырлардағы қоқан династиясы мүшелерінің мөрлері жоғарғы жағы біршама қайырылған сопақша-конусты формада болып келген.

Көшіріп жазушылар мәтінге өздерінің түсініктемелері мен ескертпелерін қоса беріп отырған. Анықталған техникалық қателер мен жаңылыстар көшіріп жазу үстінде немесе тексеріп біткен соң және мәтінді протографпен анықтаған соң түзетілген. Арнайы дайындалған біркелкі корректорлық стандартты белгілер болмаған. Көшіріп жазушылар көбінесе қате жазылған сөздерді негізгі мәтінде сызып тастаған, кей жағдайда сызылған сөздердің үстіне және мәтіннің шетіне дұрыс формадағы сөздерді жазып отырған. Қолжазбаның шетіне негізгі мәтінде қалып кеткен сөздер, фразалар және т.б. шығарылған. Қалып кеткен орындарды «қанат белгілермен» белгілеп отырған, бұл белгілер кейде сөздерге қарама-қарсы мәтіннің шетіне немесе кірістірме-жолдың қарсысына жазылған.

ӘДЕБИЕТ

1. Семенов А.А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей Фундаментальной библиотеки Среднеазиатского Государственного университета имени В. И. Ленина. Вып. 2, Ташкент, 1956.
2. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1952.
3. Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Ташкент, 1998.
4. Рукописная книга в культуре народов Востока. М., 1987.
5. Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV-XIX вв. М., 1963.
6. Альбом индийской и персидской миниатюры и каллиграфии. М., 1962.
7. Чабров Г.Н. К изучению среднеазиатского книжного переплета. Народы Азии и Африки. 1964, № 2.

1. Semenov A.A. Opisanie persidskih, arabskih i tureckih rukopisej Fundamental'noj biblioteki Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo universiteta imeni V. I. Lenina. Vyp. 2, Tashkent, 1956.
2. Sobranie vostochnyh rukopisej Akademii nauk Uzbekskoj SSR. T. I. Tashkent, 1952.
3. Sobranie vostochnyh rukopisej Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. Istorija. Tashkent, 1998.
4. Rukopisnaja kniga v kul'ture narodov Vostoka. M., 1987.
5. Obrazcy kalligrafii Irana i Srednej Azii XV-XIX vv. M., 1963.
6. Al'bom indijskoj i persidskoj miniatjury i kalligrafii. M., 1962.
7. Chabrov G.N. K izucheniju sredneaziatskogo knizhnogo perepleta. Narody Azii i Afriki. 1964, № 2.

SUMMARY

Zhuldyz Musayevna Tulibayeva

DESCRIPTION METHODOLOGY OF MANUSCRIPTS

Studying the history of Kazakhs goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language. The description of the manuscripts containing data on history and culture of Kazakhs should be executed according to the general principles accepted for drawing up the catalogue of manuscripts on the basis of the uniform scheme.

РЕЗЮМЕ

Тулибаева Жұлдыз Мусаевна

МЕТОДИКА ОПИСАНИЯ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Изучение истории казахов неразрывно связано с использованием обширного исторического материала, накопленного за многие годы. И ценная часть данного наследия – рукописи, написанные на персидском языке. Описание данных рукописей, содержащих сведения по истории и культуре казахов, должно быть выполнено в соответствии с общими принципами, принятыми для составления каталога рукописей на основе единой схемы.